

«Ο Κωνσταντινισμός του Εθνικού Διχασμού»

Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου

Αν. Καθηγήτρια Σύγχρονη Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος

Τα γράμματα στην Πάολα

Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α΄

Αθήνα, Πατάκης, σελ. 155

***The Book's Journal* 94 (Ιανουάριος 1019), σσ. 57-59**

Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε στα δύο προηγούμενα βιβλία του Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου *1915: Ο Εθνικός Διχασμός (2015)* και *Μετά το 1922: Η Παράταση του Διχασμού* συμπληρώνονται με *Τα γράμματα στην Πάολα*. Αυτή τη φορά, η προσέγγιση επιχειρείται από μια προσωπική οπτική γωνία: την ερωτική αλληλογραφία του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ με την Ιταλίδα κόμισσα Πάολα φον Όστχάϊμ από το 1912 έως το 1923.

Στην πραγματικότητα, η αλληλογραφία δίνει την αφορμή. Άλλωστε, τα γράμματα, ή ορθότερα ένα τμήμα τους, εν μέρει με μεταγενέστερες αλλοιώσεις, είναι δημοσιευμένα εδώ και 90 περίπου χρόνια από την ίδια την Πάολα. Τα εξέδωσε λίγο μετά τον πρόωρο θάνατο του Κωνσταντίνου τον Ιανουάριο του 1923, αρχικά στα αγγλικά (1925), και μετά στα ιταλικά (1926) και στα γαλλικά (1935). Λίγο αργότερα, όπως βάσιμα εικάζει ο Μαυρογορδάτος, οι επιστολές παραδόθηκαν στο γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών, πιθανότατα φροντίδι της ελληνικής βασιλικής οικογένειας. Εκεί τις βρήκε και τις επεξεργάστηκε η Αλεξάνδρα Στεφανοπούλου, η οποία τις εξέδωσε σχεδόν όλες στα ελληνικά το 2011 στο βιβλίο με τον τίτλο *Κωνσταντίνος-Πάολα*.

Ο λόγος που γράφτηκε το βιβλίο *Τα γράμματα στην Πάολα* δίνεται ουσιαστικά στον υπότιτλο: *Τι μας λένε για τον Κωνσταντίνο Α΄*. Με μέσο την κατάδυση στην ψυχοσύνθεση του Κωνσταντίνου, ο Μαυρογορδάτος ακολουθεί μια ιδιοφυή συγγραφική στρατηγική. Όπως δείχνουν οι τίτλοι των επιμέρους κεφαλαίων, η ανάλυση οργανώνεται με αφετηρία τον χαρακτήρα και τον ψυχισμό του Κωνσταντίνου για να καταλήξει στην επιρροή τους σε πολιτικά γεγονότα ή αποφάσεις.

Μπορεί κανείς να διερωτηθεί: «γιατί αυτή η επιμονή στην προσωπικότητα; Μήπως υποδηλώνει μια εμμονή του Μαυρογορδάτου με την ευθύνη των αντιβενιζελικών και του ίδιου του βασιλιά για τον Εθνικό Διχασμό και τη Μικρασιατική

Καταστροφή; Ή μήπως, εστιάζοντας στα αδύνατα σημεία του Κωνσταντίνου, αποσκοπεί σε μια φωτοσκίαση ευνοϊκή για τον Ελευθέριο Βενιζέλο»;

Ωστόσο, η έμφαση στον χαρακτήρα δεν αποτελεί έκπληξη. Ο Μαυρογορδάτος έχει προσφέρει στο πρώτο του βιβλίο *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece* μία υποδειγματική εφαρμογή της κοινωνιολογικής θεωρίας του Μαξ Βέμπερ για τον χαρισματικό ηγέτη στα πρόσωπα του Βενιζέλου και του βασιλιά Κωνσταντίνου Α'. Στα δύο πρόσφατα βιβλία του κατέθεσε τον προβληματισμό ότι ο Διχασμός αποτέλεσε μεν έκφραση βαθύτερων κοινωνικών και πολιτικών ρηγμάτων, αλλά η οξύτητα και η διάρκεια του σχίσματος οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στις προσωπικότητες των πρωταγωνιστών. Επίσης, είναι σαφής η τάση του, αφού εντρύφησε στη μελέτη του Βενιζέλου και του βενιζελισμού, να στρέφει τώρα την προσοχή του περισσότερο στις προσωπικότητες της άλλης πλευράς. Δεν κρύβει ότι τον ενδιαφέρει να ανιχνεύσει τα ψυχολογικά κίνητρα και τους περιορισμούς των αντιβενιζελικών ως της πλευράς που δεν δικαιώθηκε στον Διχασμό κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ανέδειξε σχετικώς την σημασία της παθολογικής αντιπάθειας που έτρεφε για τον Ελευθέριο Βενιζέλο ο Δημήτριος Γούναρης, τον οποίο ο βασιλιάς Κωνσταντίνος στήριξε ως κύριο πολιτικό εκπρόσωπο του κωνσταντινισμού. Ο Ιωάννης Μεταξάς, ο Παναγής Τσαλδάρης και άλλοι κορυφαίοι αντιβενιζελικοί τον έχουν επίσης απασχολήσει συστηματικότερα.

Τα γράμματα στην Πάολα φωτίζουν τον πρωταγωνιστή που χάρισε στον κωνσταντινισμό το όνομά του. Ανιχνεύουν την ψυχή του Κωνσταντίνου πίσω από την ψυχολογία του «στρατηλάτη βασιλιά». Σε πρώτο πλάνο βρίσκεται το πρόσωπο, σε δεύτερο ο ηγέτης. Ο Μαυρογορδάτος σπεύδει να σημειώσει ότι, παρατηρώντας τη συμπεριφορά του σε απόλυτα προσωπικές στιγμές, δεν αποσκοπεί να κρίνει ή να δικάσει, αλλά να κατανοήσει τις αποφάσεις που έλαβε ο Κωνσταντίνος. Η προσέγγισή του προδίδει αβίαστα την επιστημονική περιέργεια του ιστορικού και πολιτικού επιστήμονα. Ακόμα και στα αρνητικά συμπεράσματα για την πολιτική ή οικογενειακή συμπεριφορά του Κωνσταντίνου κυριαρχεί η φλεγματική αποτίμηση του συγγραφέα σβήνοντας τα περιθώρια για προσωπικά κίνητρα αντιπάθειας που παραδόξως του έχουν αποδοθεί. Ο Κωνσταντίνος γίνεται αυτονόητα αντικείμενο μελέτης ως βασιλιάς και ως πρόσωπο, του οποίου οι αποφάσεις είχαν τεράστιο αντίκτυπο στη ζωή των ομοεθνών του και παρ' ολίγον διαλυτικές συνέπειες για την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας.

Τα γράμματα στην Πάολα αποκαλύπτουν τον Κωνσταντίνο σε στιγμές όπου είναι απόλυτα ευάλωτος, όπως κάθε ερωτευμένος, είτε φοράει βασιλικό στέμμα είτε όχι. Η «γύμνια του βασιλιά» εντείνεται από το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος ασθένησε σοβαρά από το καλοκαίρι του 1915 και φαίνεται να γαντζώθηκε με πάθος στην ανάμνηση της Πάολα και της σχέσης τους, ενώ ελάχιστες φορές τη συνάντησε στα δέκα χρόνια που κύλησαν από τότε που έγινε βασιλιάς μέχρι τον θάνατό του. Ο συγγραφέας δεν αμφιβάλλει καθόλου ότι τα ερωτικά αισθήματα του

Κωνσταντίνου για την Πάολα ήταν ειλικρινή και βαθειά, ασχέτως εάν το αντικείμενο του πόθου του θεωρείται από τρίτους αντάξιό τους.

Η επιρροή της Πάολα αξιολογείται αναγκαστικά με ελλειπτικό τρόπο. Δεν έχουν δημοσιευθεί οι επιστολές που εκείνη έστειλε στον Κωνσταντίνο. Μόνον έμμεσα συμπεράσματα προκύπτουν από τις δικές του αναφορές σε κρίσεις και συμβουλές της. Πάντως, η ίδια η επιλογή της Πάολα θεωρείται στο βιβλίο προβληματική και παρακινδυνευμένη. Δεν διέθετε την καλύτερη φήμη στους αριστοκρατικούς κύκλους όπου αναζητούσε κοινωνική άνοδο. Παρόλα αυτά, απέκτησε πρόσβαση στις μύχιες σκέψεις του βασιλιά της Ελλάδας σε καιρό πολέμου, όπου η πατρίδα της, η Ιταλία, επεδίωκε εδαφική επέκταση σε βάρος της ελληνικής επικράτειας και της Μεγάλης Ιδέας (σε Ιόνιο, Ήπειρο, Δωδεκάνησα, Μικρά Ασία). Τον κίνδυνο αναλύει λογικά ο ίδιος ο Κωνσταντίνος σε μια επιστολή προς την Πάολα, για να τον υποβαθμίσει, όμως, αμέσως μετά με βάση τα συναισθήματα του: *«Οι Έλληνες, που μέχρι σήμερα αγαπούσαν τόσο τους Ιταλούς, τώρα τους μισούν και εγώ επίσης, αλλά εσένα σε λατρεύω»* (σελ. 108). Ήταν χαρακτηριστικό επεισόδιο εσωτερικής πάλης από ένα βασιλιά που ήθελε να δοξάσει την πατρίδα του, παρά τις επιμέρους λανθασμένες επιλογές του. Το σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου «Ένας συνηθισμένος Έλληνας εθνικιστής» είναι διαφωτιστικό σε αυτή την κατεύθυνση.

Ο Κωνσταντίνος φαίνεται ότι δεχόταν συμβουλές από την Πάολα, όπως τονίζει το απόσπασμα που αφορά τον Βενιζέλο στον επίλογο του βιβλίου: *«Είχες δίκιο πριν μερικά χρόνια όταν μου έγραφες: 'Αν συναντήσεις οχιά, πρέπει να της συντρίψεις την κεφαλή και όχι την ουρά'. Υπήρξα υπερβολικά επιεικής, υπερβολικά πολιτισμένος και τίμιος μ' αυτόν τον άνθρωπο»*. Στις ταραγμένες εποχές που αλληλογραφούσαν, οι εκμυστηρεύσεις ενός βασιλιά από μια χώρα σε κατάσταση Εθνικού Διχασμού με τον ίδιο στο επίκεντρο εκ προοιμίου δεν θα μπορούσαν να θεωρηθούν ασφαλή στα χέρια μιας γυναίκας σαν την Πάολα, την οποία ελάχιστα γνώριζε. Ανεξάρτητα από το αν εκείνη λειτουργούσε αυτόνομα ή σαν μοχλός επιρροής για βασιλείς ή κρατικές γραφειοκρατίες. Πάντως, ο Μαυρογορδάτος απορρίπτει τη θεωρία ότι η Πάολα ήταν πράκτορας του Γερμανού Κάιζερ Γουλιέλμου Β', θεωρώντας ότι δεν θα έκανε κάτι τόσο ταπεινωτικό στην αδελφή του Σοφία.

Ένα σημείο, όπου στέκεται απερίφραστα επικριτικά ο Μαυρογορδάτος είναι η συμπεριφορά του Κωνσταντίνου απέναντι στον γιο του πρίγκηπα Αλέξανδρο, τον μετέπειτα άτυχο βασιλιά του 1917-20. Ο Αλέξανδρος, που διετέλεσε διαγγελέας του αρχιστράτηγου πατέρα του στους Βαλκανικούς Πολέμους, είχε επιφορτιστεί να μεταφέρει γράμματα μεταξύ των δύο εραστών και να συνοδεύει την Πάολα όταν αυτή επισκέφθηκε τον Κωνσταντίνο στη Θεσσαλονίκη τον Ιούλιο του 1913, στη διάρκεια του Β' Βαλκανικού Πολέμου. Η κριτική του Μαυρογορδάτου συνεχίζει και επαυξάνει προηγούμενη κριτική του για την άστοργη μεταχείριση του Αλέξανδρου, όταν ο πατέρας του τον άφησε να αναλάβει τα καθήκοντα του βασιλιά το 1917, μόνο απέναντι σε ένα εχθρικό βενιζελικό πλήθος. Τη συνδέει με συμπεριφορές

απέναντι και σε άλλα παιδιά του, όπως τον τρίτοτοκο πρίγκηπα και μετέπειτα βασιλιά πρίγκηπα Παύλο, που τον έστειλε το 1918 σε ναυτική ακαδημία στο Κίελο, ενώ η Ελλάδα βρισκόταν σε πόλεμο με τη Γερμανία. Μάλιστα, ο Μαυρογορδάτος υποδηλώνει ότι εναλλακτική λύση εμπιστοσύνης για την επικοινωνία με την Πάολα ήταν πάντα ο πρόθυμος υπασπιστής συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Λεβίδης.

Ο Λεβίδης ήταν παρών στο Τατόι όταν η Πάολα επισκέφθηκε τον Διάδοχο ακόμα Κωνσταντίνο τον Σεπτέμβριο του 1912 και έμειναν μαζί εννέα μέρες. Ο δεσμός τους είχε μόλις ξεκινήσει και συνεχίστηκε με τρεις ακόμα διά ζώσης φάσεις συναντήσεων στη Θεσσαλονίκη και το Παρίσι τον Ιούλιο και Σεπτέμβριο του 1913, αντίστοιχα, και ξανά, για τελευταία φορά, το 1922. «Εννέα μέρες και εννέα χρόνια» επιγράφεται το σχετικό κεφάλαιο. «Εννέα μέρες για εννέα χρόνια» θα μπορούσε να είναι η εναλλακτική επικεφαλίδα, αφού τη σχέση τους έτρεφε ουσιαστικά η ανάμνηση εκείνων των ημερών στο Τατόι, λίγο πριν αρχίσουν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι με τον Κωνσταντίνο αρχιστράτηγο του ελληνικού στρατού.

Το βιβλίο επιβεβαιώνει την θέαση του Κωνσταντίνου ως «στρατηλάτη βασιλιά» όχι μόνον από τους αντιβενιζελικούς, αλλά και από τους βενιζελικούς στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων. Η ιδιότητα του στρατιώτη και δη του στρατηλάτη ταίριαζε στην ιδιοσυγκρασία του. Από μία σκοπιά, ήταν η ιδανική «σκηνή» για να κρύψει τους φόβους και τη μοναξιά του. Τον ηρεμούσε η εγγενής πειθαρχία του στρατεύματος, σε αντίθεση με την πολύβουη πολιτική με τις πολλές απόψεις. Όπως συμβαίνει σε κάθε θνητό, ο Κωνσταντίνος ήταν καλός σε αυτό που του άρεσε. Απεδείχθη ικανότατος στρατηγός σε κρίσιμες ελληνικές μάχες (π.χ. στη πολιορκία των Ιωαννίνων το 1913). Αλλά δεν στάθηκε ενωτικός βασιλιάς, όπως οφείλει προπάντων να είναι ένας βασιλιάς. Η εποχή των πολέμων επιδείνωσε την τάση του προς στρατοκρατικές αντιλήψεις σε βάρος δημοκρατικότερων αρχών διακυβέρνησης. Έγραφε στην Πάολα ότι *«είναι ίσως ένας από τους λόγους που μ' αρέσει να είμαι στρατιώτης, στον στρατό όταν δίνεις μια διαταγή τελειώσει...»* (σελ. 93), ενώ *«υπάρχουν ένα σωρό άνθρωποι, που σύμφωνα με τις μοντέρνες ιδέες έχουν το δικαίωμα να ανακατεύονται σε όλα»* (σελ. 69).

Παρά την τάση του προς την εσωστρέφεια, ο Κωνσταντίνος υπήρξε ένας από τους πιο λαοφιλείς βασιλείς στο νεώτερο ελληνικό κράτος. Ήταν προσιτός, υπό μία έννοια λαϊκός, ο «βασιλιάς της διπλανής πόρτας». Κάτω από την προσηνή και ένδοξη επιφάνεια, όμως, κακοφόρμιζαν στην ψυχή του τα ανεπούλωτα τραύματα για τις ευθύνες που του είχαν αποδοθεί για προηγούμενες εθνικές αποτυχίες το 1897 και το 1909. Υπήρχε μια τρίτη διάσταση: η αρρώστια. Το βιβλίο υπογραμμίζει αυτή την καίρια αλλά υποφωτισμένη μέχρι σήμερα πτυχή του Εθνικού Διχασμού. Ο Κωνσταντίνος κτυπήθηκε από σοβαρή νόσο στους πνεύμονες το πρώτο καλοκαίρι του Διχασμού (1915) και υπέστη πολλές επεμβάσεις και ταλαιπωρίες, από τις οποίες δεν συνήλθε ποτέ. Ο Κωνσταντίνος του Διχασμού ήταν ένας βαριά άρρωστος άνθρωπος. Ο προσωπικός αυτός Γολγοθάς πρέπει να ληφθεί σοβαρά

υπόψη όταν αναλύουμε τον Διχασμό, τις αδυναμίες και τους κινδύνους στους οποίους εξετέθησαν ο ίδιος, αλλά και οι Έλληνες στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η αρρώστια συντήρησε το ειδύλλιο με την Πάολα σχεδόν αποκλειστικά δι' αλληλογραφίας, αφού από τότε που είχε ανέλθει στον Θρόνο απέφευγε ούτως ή άλλως να τη συναντάει. Ειδύλλιο ατελέσφορο, καθώς ο Κωνσταντίνος πέθανε λίγο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Στη διάρκεια της Μικρασιατικής Εκστρατείας είχε γίνει σκιά του εαυτού του. Προφανώς δεν ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει με ευθυκρισία το κακό που είχε συμβεί. Έγραφε επιδερμικά μετά την Εκτέλεση των Έξι (Νοέμβριος 1922): «ο πόλεμος πήγε άσχημα...». Την ίδια στιγμή το πολιτικό του ενδιαφέρον του συγκεντρωνόταν εμμονικά στο Βενιζέλος, τον οποίο κατηγορούσε ως υπαίτιο της ήττας και τον θεωρούσε μέλος συνωμοσίας αντεθνικών συμφερόντων -«Βενιζέλος και Σία»(σελ. 146).

Η διασύνδεση των επιστολών και των πολιτικών αποφάσεων του Κωνσταντίνου δεν καταλήγει ευνοϊκά για τον βασιλιά. Κλείνοντας το βιβλίο, ο συγγραφέας σημειώνει ότι από «κακή τύχη» ο Κωνσταντίνος έγινε βασιλέας των Ελλήνων –ένας «άρρωστος, απλοϊκός και εγωκεντρικός άνθρωπος» -στοιχεία που θεωρεί ότι τον ενώνουν με την Πάολα. Οι χαρακτηρισμοί «άρρωστος» και «απλοϊκός» στηρίζονται σε παραδοχές του Κωνσταντίνου σε διάφορα σημεία του βιβλίου. Ο χαρακτηρισμός «εγωκεντρικός» συσχετίζεται με τη λειτουργία της κληρονομικής βασιλείας, την οποία ο Κωνσταντίνος καταλάβαινε και ως «ελέω Θεού μοναρχία».

Η κατανόηση των αδυναμιών του Κωνσταντίνου παράγει, όμως, εκτός από κριτική, και συμπόνια. Το αυταρχικό στοιχείο στον χαρακτήρα του αντιμετωπίζεται ως απόρροια κατάθλιψης και νοσηρής μοναχικότητας. Ο συγγραφέας δείχνει να νιώθει περισσότερο από ό,τι σε άλλα βιβλία τον άνθρωπο που έγινε βασιλιάς. Θεωρεί την κακή του κρίση προϊόν μιας αναπόδραστης ψυχολογικής συνθήκης, την οποία επιβεβαιώνει η αλληλογραφία με την Πάολα. Μπορεί να αποδίδεται στην στέρση της μητέρας από νηπιακή ηλικία, όπως σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου ο ψυχίατρος-ψυχαναλυτής Νίκος Τζαβάρας, ή στο απόμακρο ύφος του πατέρα ή σε μια συμβατική σχέση με την κατά τα άλλα ελκυστική και υποστηρικτική βασίλισσα Σοφία. Η ουσία είναι ότι ο Κωνσταντίνος αισθανόταν τρομακτικά μόνος και πανταχόθεν βαλλόμενος. Και θεωρούσε την Πάολα παρηγοριά, κάποια στην οποία μπορούσε να πει οτιδήποτε χωρίς να τον αποπάρει.

Αυτός ό φόβος μάλλον κρύβει το κλειδί για τον ψυχισμό του Κωνσταντίνου: φοβόταν την αποτυχία και θεωρούσε την απόρριψη προσωπική αποτυχία. Εντελώς αντίθετα από τον απρόβλεπτο Βενιζέλο, απέφευγε να ρισκάρει. Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αρκέστηκε στην χαλαρή υποστήριξη της Γερμανίας που ήταν αρχικά φαβορί να νικήσει και του προσέφερε τη θαλπωρή της εξ αγχιστείας οικογένειας. Φοβόταν μην αποτύχει στην πολιορκία των Ιωαννίνων το 1913 και χάσει τη δόξα που μόλις κέρδισε στην κατάληψη της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας το 1912. Έγραφε τότε στην Πάολα: «Παρακάλα να έχω τύχη. Διακυβεύεται ξανά το γόητρό μου και το μέλλον μου» (σελ. 88).

Πάνω από όλα, δεν ήθελε επανάληψη του 1897 και του 1909. Και στις δύο περιπτώσεις ζητήθηκε η απομάκρυνσή του από τον στρατό, πρώτα για την ταπεινωτική ήττα στον «ατυχή» ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και, δέκα περίπου χρόνια αργότερα, στο Κίνημα του 1909 για τη δυσλειτουργία του στρατού. Είναι εύστοχη η παρατήρηση του Μαυρογορδάτου, ότι ο Κωνσταντίνος έφερε βαρέως αυτά τα δύο τραύματα. Θεώρησε ότι κρίθηκε ανίκανος και επικίνδυνος για τα εθνικά συμφέροντα. Πιθανόν να ένιωθε και για τον λόγο αυτό συμπλεγματικά απέναντι στον Βενιζέλο που τον αποκατέστησε αναθέτοντας την αρχιστρατηγία στους Βαλκανικούς Πολέμους και απονέμοντάς του την στραταρχική ράβδο το 1914. Μια κλασική περίπτωση «οργής του ευεργετηθέντος»...;

Τα γράμματα στη Πάολα μεταδίδουν μια ανάμικτη αίσθηση ρεαλισμού και συναισθήματος: τα αναπόδραστα υλικά όλων των ανθρώπων που ειδικά σε ηγετικές θέσεις δεν μπορούν να κρύψουν την αλήθειά τους. Η καλλιεργημένη γραφή του Μαυρογορδάτου εντοπίζει τις αποχρώσεις αυτού του εσωτερικού δράματος που μοιραία μεταφέρθηκε και στον εξωτερικό κόσμο. Το κείμενο συνοδεύεται από σπάνιο πρωτότυπο φωτογραφικό υλικό. Σαν ταινία μικρού μήκους ξετυλίγει την «σύντομη» ζωή του βασιλιά Κωνσταντίνου Α΄ από τη δόξα και το ειδύλλιο στην αρρώστια και την ήττα.